

مکتوبات حوزه علمیه قم در تقابل با جریان‌های انحرافی و مدعیان دروغین مهدویت و شبهات آنان در سده اخیر^۱

محمد شهبازیان^۲

محمد غلامی^۳

چکیده

تاریخ یکصد ساله، گواه این نکته است که حوزه علمیه قم از زمان تاسیس و احیا و با زعامت فقیهان بزرگی مانند آیت الله شیخ عبدالکریم حائری یزدی و آیت الله سید حسین بروجردی و به تبع آن، انقلاب اسلامی ایران به زعامت امام خمینی؛ در گسترش فرهنگ مهدوی و زدودن انگاره‌ها از این آموزه اصیل نقشی اساسی داشته است. این تلاش در قالب مناظرات، سخنرانی، بیانیه‌ها، مکتوبات و نماهنگ ارائه شده است.

این نوشتار تلاش دارد با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و تاریخ شفاهی، به احصای مکتوبات مهدوی عرضه شده در حوزه علمیه قم و در موضوع نقد جریان‌های انحرافی، از دوران ورود آیت الله شیخ عبدالکریم حائری یزدی (۱۳۰۰ شمسی) تا پایان سده (۱۴۰۰ شمسی) و تحلیل آن بپردازد. پس از تحلیل منابع مکتوب، به خلأها و آسیب‌های برخی از دوره‌ها و منابع پرداخته است تا بتوان با بهره‌گیری از گذشته، گامی موثر به منظور نشر مهدویت و مکتوبات مرتبط با آن در دوران معاصر برداشت.

واژگان کلیدی: مکتوبات، حوزه علمیه قم، شبهات، جریان‌های انحرافی، مهدویت، سده اخیر.

۱. این مقاله با حمایت دبیرخانه همایش یکصدمین سالگشت بازتاسیس حوزه علمیه قم و دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری رحمته‌الله‌علیه تالیف شده است.

۲. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده مهدویت و آینده پژوهی، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

m.shahbazian@isca.ac.ir

۳. دانش پژوه سطح چهار مرکز تخصصی مهدویت، قم، ایران.

montazer.mohammad@gmail.com

مقدمه

«قم» از جمله شهرهایی است که اسلام با فرهنگ علوی و شیعی وارد آن شد و از دوران ائمه اطهار علیهم السلام سنگری برای شیعیان بوده است (قزوینی، ۱۹۹۸: ص ۴۴۳). بنابر برخی از گزارش‌ها، وجه نام‌گذاری «قم»، قیام مردمانی از این منطقه برای یاریگری حضرت مهدی علیه السلام است (قمی، ۱۳۸۵: ص ۵۲). پیشینه اسلام در این شهر به خاندان اشعری می‌رسد (همان، ص ۶۷۹). تاریخ قم نشان می‌دهد که این شهر از جنبه‌های مختلف در طول تاریخ دارای فراز و فرودهایی بوده است و علاوه بر تکوین و رونق‌افزایی مراکز مهم فرهنگی و دینی، بزرگانی از اصحاب اهل بیت علیهم السلام مانند «احمد بن اسحاق قمی» و «احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی» در این شهر زیسته‌اند؛ اگرچه تدریس و تحدیث علوم دینی در قم دارای تطورهایی بوده است؛ همیشه چراغ آن روشن بوده و هیچ‌گاه این چراغ به خاموشی ننشسته است و محدثانی بزرگ در شهر قم حضور داشته‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ص ۸۹). این جایگاه، به ویژه در قرن سوم و چهارم هجری به گونه‌ای بوده است که حسین بن روح نوبختی، نایب سوم امام مهدی علیه السلام، کتاب «التادیب» را برای ارزیابی به قم ارسال کرده است (شیخ طوسی، ۱۴۱۱: ص ۳۹۰). از طرف دیگر، محمدتقی مجلسی ادعا کرده است که در زمان شیخ صدوق، حدود دویست هزار فقیه و محدث در قم حضور داشته‌اند (مجلسی، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۴۷۷). البته در قرون پس از آن، به ویژه در قرن ششم و هفتم و با توجه به حمله مغول‌ها به قم (۶۲۱ق)، شاهد افول حوزه‌های علمی در قم هستیم (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۹: ج ۱۴، ص ۳۵۷) که با روی کار آمدن دولت صفویه، رونق مجددی بر شهر و حوزه‌های علمی حاکم شد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰: ج ۱۳، ص ۲۷۹). در این دوره، مدارس قم یا تاسیس، یا تعمیر شدند که شاهد این مطلب تاسیس مدرسه «فیضیه» در قم است (ناصر الشریعة، ۱۳۸۳: ص ۲۴). در دوره قاجار، با وجود حضور عالمانی همچون میرزای قمی، فیض قمی و دیگران، حوزه علمیه قم از حضور فراوان طلاب بی بهره بوده است و عمدتاً طلاب علوم دینی به حوزه علمیه نجف هجرت می‌کردند و بنا به تعبیر یکی از معاصران آن دوران، مدارس قم از ساکنان خالی شده بود و فیضیه و دارالشفاء مسکن درویش‌ها و فقرا و بیچارگان گشته بود (شریف رازی، ۱۳۳۲: ص ۷۲). حضور آیت الله شیخ عبدالکریم حائری یزدی منجر به احیا و رونق مجدد حوزه علمیه قم گردید و جانی دوباره به مدارس قم به ویژه

مدرسه فیضیه و دارالشفاء دمیده شد (همان)؛ به گونه‌ای که شاه ایران (احمدشاه) به دیدار آیت‌الله فقید رفته و علامه آقابزرگ طهرانی در عظمت مرحوم شیخ موسس زبان به مدح گشوده و از تدابیر ایشان و نظم در اداره حوزه علمیه سخن گفته‌است (آقا بزرگ طهرانی، ۱۴۳۰: ج ۱۵، ص ۱۱۶). در ادامه این مسیر و در دوران زعامت آیت‌الله بروجردی رونقی بیش‌تر برای حوزه علمیه پدید آمد و تعداد طلاب حوزه علمیه از دوهزار نفر به بیش از شش هزار نفر رسید (دوانی، ۱۳۷۹: ج ۱۳، ص ۲۹۸). این ایام را می‌توان دوره‌ای دانست که حوزه علمیه قم در زمینه‌های مختلف رشد کمی و کیفی داشت به گونه‌ای که نه تنها آمار تعداد طلاب حوزه علمیه افزایش یافت، بلکه تبلیغات فرا مرزی نیز در دستور کار حوزه و زعامت آن قرار گرفت و لذا مبلغان دینی به اقصا نقاط کشور فرستاده شدند؛ حتی برخی از کشورهای اروپایی از این نعمت بهره‌مند گشته و تعدادی از استادان نمونه همچون «آیت‌الله شهید بهشتی» به کشور آلمان اعزام گشتند (همان، ص ۳۱۲). و این نکته گویای آن است که افق فکری زعامت حوزه فراتر از وضع موجود است.

از سوی دیگر بدیهی بود که رسالت حوزه را نمی‌توان تربیت و اعزام مبلغ در عرصه‌های داخلی و خارجی خلاصه کرد، بلکه تدوین آثار علمی نیز در قالب مقاله، کتاب و مجله می‌تواند به این مهم جامعه عمل بپوشاند بر همین مبناست که بنابر گزارشی تحقیقی از آن دوران، چنین ابراز گشته که ظرف شانزده سال مرجعیت این مرجع فقید، بیش از سیصد جلد کتاب در زمینه‌های مختلف علمی و پاسخگویی به سوالات عقیدتی مردم تدوین گشته و بدان باید نشریات دینی آن دوران یعنی «مکتب اسلام»، «مکتب تشیع» و «معارف جعفری» را اضافه کرد (همان، ص ۳۰۸). پس از انقلاب اسلامی و با توجه به ماهیت این انقلاب که رویکردی اسلامی و بالتبع مهدوی داشت مقوله مهدویت مورد توجه ویژه نهادهای دینی و فکری قرار گرفت و این مهم با توجه به زعامت امام خمینی، با تالیف آثار مهدویت تحقق یافت و لذا طی ده‌های اخیر گسترش مقابله جریان‌های انحرافی را شاهد هستیم (الهی نژاد، ۱۴۰۱: ص ۱۸۵).

البته رسالت حوزه علمیه در طول تاریخ چند بعدی بوده؛ هرچند باید گفت در هر برهه از تاریخ یک یا بیش‌تر از این ابعاد مورد توجه بوده است. تاریخ گویای آن است که گونه‌های مباحث علمی در حوزه حدیثی قم متنوع بوده و افزون بر موضوعات و مسائل فقهی، به مباحث

کلامی و پاسخ به شبهات فرقه‌های انحرافی توجه ویژه شده است. نمونه این کار تدوین کتاب‌هایی است در رد «جبر و تفویض» (نجاشی، ۱۴۱۸: ص ۸۸) و عقاید غالبانه (همان). این رویکرد در زمان دو عالم بزرگوار پیش‌گفته، احیا شد و قسمتی از ادبیات نوشتاری و نشریات آن دوران به رد شبهات کمونیست‌ها، بهائیان، صوفیه و غیره اختصاص یافت (دوانی، ۱۳۷۹: ج ۱۳، ص ۳۰۶ و ۳۰۹). در این نوشتار تلاش شده تا گوشه‌ای از خدمات حوزه علمیه قم (۱۳۰۱ شمسی تا ۱۴۰۰ شمسی) در زمینه مقابله با جریان‌های انحرافی معارض با مهدویت و مدعیان دروغین را بررسی کند.

پیشینه تحقیق

در خصوص پیشینه تحقیق و عنوان پیش رو، کوشش‌های مولف نشان می‌دهد که در این زمینه تالیفی جامع صورت نگرفته؛ هر چند در برخی از کتاب‌های تراجم به آثار مذکور اشاره‌هایی شده است. از این رو، نگارنده نوشتار خود را اولین منبع در این زمینه دانسته که با بهره‌گیری از منابعی مانند موارد ذیل ساماندهی شده است:

«آثار الحجية»، محمد شریف رازی؛ «گنجینه دانشمندان»، محمد شریف رازی؛ «کتابنامه حضرت مهدی علیه السلام»، علی اکبر مهدی پور؛ «آینه دانشوران»، سید علیرضا ریحان یزدی؛ «مفاخر اسلام»، علی دوانی؛ «آیین داران حقیقت (مصاحبه‌های مجله حوزه با عالمان و دانشوران حوزوی)»؛ «مهدویت پژوهی تطورات آسیب‌ها»، حسین الهی نژاد؛ نشریه «درسهایی از مکتب اسلام» از ابتدا تا سال ۱۳۵۸ شمسی؛ نشریه «مکتب تشیع»^۱؛ نشریه «آیین اسلام»؛ «امام مهدی علیه السلام در آینه قلم»؛ منشورات مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم، شامل کتاب‌های چاپ شده در انتشارات مؤسسه مذکور؛ فصلنامه انتظار موعود و منشورات مؤسسه آینده روشن شامل: کتاب‌های چاپ شده در انتشارات مؤسسه مذکور؛ فصلنامه‌های مشرق موعود و پژوهش‌های مهدوی و منشورات پژوهشکده مهدویت و آینده پژوهی پژوهشگاه علوم و فرهنگ

۱. این نشریه تا سال ۱۳۴۳ شمسی چاپ شده است.

مفهوم شناسی

۱. شبهه

این واژه از ریشه «شبه» بر وزن عِلْم و فَرَس گرفته شده است (مصطفوی، ۱۳۶۸: ج ۶، ص ۱۱) و جمع آن شُبُهَات، شُبُهَات و شُبُهَات است (آذر نوش، ۱۳۷۹: ص ۳۱۹). نیز برخی از معانی لغوی آن را پوشاندن (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۳، ص ۵۰۴)؛ تیرگی، ایهام، دو پهلویی و عدم قطعیت (آذر نوش، ۱۳۷۹: ص ۳۱۹). ذکر کرده‌اند و در اصطلاح شبهه عبارت است از: عدم فهم تفاوت میان دو شیء (چه در ظاهر چه در معنا) به دلیل شباهت با یکدیگر و مخلوط شدنشان (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ص ۴۴۳). از این رو، در زبان عرب، عبارت «و شَبَّهَ عَلَيْهِ» یا «و شَبَّهَ فُلَانٌ عَلِيًّا» به معنای آن است که امر را به گونه‌ای مخلوط کرده‌اند که تشخیص اولیه مشکل است و با امر دیگر اشتباه می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۳، ص ۵۰۴).

حضرت امیر علیه السلام در وجه نام گذاری «شبهه» فرموده‌اند:

وَ إِنَّمَا سُمِّيَتْ الشُّبُهَةُ شُبُهَةً لِأَنَّهَا تُشْبِهُ الْحَقَّ؛

شبهه، تنها از این جهت شبهه نامیده شده است که شباهتی به حق دارد [هر چند در واقع باطل است] (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ج ۲، ص ۴۰۳).

به این نکته نیز باید توجه کرد که در نامیدن مطلبی خلاف واقع به «شبهه»، سوء نیت و تعصب وجهی ندارد و کتاب‌های لغت «شبهه» را مفهومی عام‌تر دانسته‌اند. به عبارت دیگر، مطلق مواردی که مخلوط شدن حق با باطل و پنهان شدن حق در لباس باطل را به همراه دارد؛ به عنوان «شبهه» شناخته می‌شود.

۱. ضعف پژوهش پیش‌رو آن است که نگارنده نتوانست تفحصی کامل انجام دهد و به بررسی آثار چاپ شده در حوزه علمیه خواران، جامعه الزهراء علیها السلام و مکتوبات استادان و طلاب حوزه علمیه قم که به صورت شخصی چاپ شده است، اقدام کند؛ چرا که این کار مستلزم زمانی ویژه برای تفحص و دقت در تمامی آثار چاپ شده، به‌ویژه منشورات دارای مجوز از اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی استان قم بود که این امکان برای نگارنده فراهم نگردید.

با توجه به نکات ذکر شده، مراد از «شبهات» در این نوشتار، آن دسته از سخنانی است که چه به عمد و چه بدون عمد، دیدگاه نادرستی درباره حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف و آموزه‌های مرتبط با مهدویت را به شیعیان نسبت داده و علیه آنان استفاده می‌کنند. این موارد از برداشت‌های نادرست ممکن است بر عدم ترجمه صحیح، عدم فهم مراد روایت، تمسک به منابع غیر معتبر، برداشت از منابع متعصبان اهل سنت و غیره مبتنی باشد که به هر رو، موجب خلط بحث و مخلوط شدن حق و باطل می‌شود و بر چهره واقعی حق پرده می‌اندازد و با توجه به این‌که مقوله مهدویت گستره وسیعی از اعتقادات مردم را تشکیل می‌دهد و نیز با توجه به بروز برخی از دست‌های آلوده و افکار مغرض به این حیطة، شاهد بروز بسیاری از شبه‌ها و حتی مطالب سخیف و موهن در عرصه مهدویت هستیم که بی‌تردید وظایف حوزه‌های علمیه و محققان عرصه مهدویت پاکسازی سره از ناسره و درست از نادرست است و بدیهی است که یکی از راه کارهای تحقق این مهم، تفکیک منابع اصیل از غیر اصیل می‌باشد.

۲. جریان‌های انحرافی

«جریان» در لغت دارای معنای وسیعی است که از روان شدن یا به حرکت در آمدن چیزی (معمولاً مایع) گرفته تا در مواردی به معنای ماجرا و موضوع به کار رفته است. این واژگان به صورت مضاف در اقتصاد، فیزیک، برق، روان‌شناسی و غیره کاربرد دارد (انوری، ۱۳۸۲: ج ۳، ص ۲۱۲۵). برخی محققان در توضیح معنای جریان معتقدند: «جریان عبارت است از جمعیت مدیریت شده تأثیرگذار بر جامعه»^۱ و نیز اعتقاد دارند چیزی را می‌توان جریان نامید که دارای سه مؤلفه باشد:

۱. باید جمعیتی وجود داشته باشد؛
۲. این جمعیت باید مدیریت شده باشد (مدیریت ممکن است از سوی یک نفر یا چند نفر باشد)؛
۳. در نهایت، جریان باید بر جامعه تأثیر بگذارد (همان).

۱. ر.ک: مصاحبه با حجت الاسلام عبدالحسین خسروپناه

در تعریفی کامل می‌توان گفت که جریان:

پدیده اجتماعی پویا با هویتی نظام واره‌ای غیر رسمی است که متشکل از مجموعه اصول و فروض معرفتی بوده که جمعیتی نظام یافته بر اساس آن معنا و در یک رابطه تاثیر و تاثیری با محیط عمل کرده و اثر می‌گذارند (ابراهیم پور، ۱۳۹۹: ص ۱۲۳).

شایان ذکر است در ادبیات فرهنگی و سیاسی و اجتماعی زمانی که بحث از «جریان» پیش می‌آید، معمولاً نوعی رویکرد مخالف با حاکمیت و البته در برخی موارد موافق با حاکمیت به ذهن متبادر می‌شود و گاه این جریان‌ها به سمت و سویی گرایش دارند که قدرتمندانه می‌توانند معادلات حاکمیت را تغییر دهند و چه بسا نقش تعیین کننده در گرایش اعتقادی مردم داشته باشند. در چنین وضعیتی است که نهادهای دینی و عالمان متبوع بایستی با احساس وظیفه در راه انجام تکلیف گام بردارند.

مراد از «جریان‌های انحرافی» در این مقاله نیز، جمعیت‌های دارای قوانین و چارچوب فکری در آموزه مهدویت‌اند که توانسته‌اند گروهی از مردم را با خود همراه کنند.

قابل ذکر است که با توجه به تقسیم موضوعات صورت گرفته توسط دبیرخانه بزرگداشت یکصدمین سال تاسیس حوزه علمیه قم، معارضان با مهدویت مانند «شرق پژوهان» و جریان‌هایی انحرافی، مانند «بهائیت»، «وهابیت» و «تصوف» مورد بررسی قرار نمی‌گیرد. از این رو، در این نوشتار به گروه‌هایی خواهیم پرداخت که اولاً، غیر از گروه‌های نامبرده باشند؛ ثانیاً، یکی از آموزه‌های مهدویت را زیر سوال برده یا تحریف کرده‌اند؛ ثالثاً، مکتوب و نوشته‌ای در حوزه علمیه قم و توسط استادان و طلاب در پاسخ به آنان نگاشته شده باشد.

با تفحص در مکتوبات پیش از انقلاب اسلامی، به این نتیجه رسیدیم که عمده جریان‌های محل تامل، «تجدد خواهان و روشنفکران غربزده»^۱، «قرآن بسندگان»^۲ و «ساکتین» (انجمن حجتیه) بوده‌اند. شاهد آشکار بر این سخن، ادبیات حاکم برنگاشته‌های عالمان دینی در دو

۱. مانند: احمد کسروی و حکمی زاده (ر.ک). جعفریان، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی، ص ۶۳۷.

۲. مراد از این گروه افرادی هستند مانند سید ابوالفضل برقی و حیدر علی قلمداران که به بهانه تمسک به قرآن و نقد بدون ضابطه روایات، در گرداب عقاید وهابیت قرار گرفتند (ر.ک: همان، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی - سیاسی ایران، ص ۱۱۷).

نشریه پرمخاطب در آن دوره، یعنی «درسهایی از مکتب اسلام» و «مکتب تشیع» است (مصاحبه با آیت الله هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۲: ج ۱، ص ۴۲). پس از انقلاب اسلامی، تحلیل متمهدیان و مهدیان دروغین بدین موارد اضافه شده است.

نکته قابل توجه، این که در ساختار مقاله ابتدا به مدعیان و جریان‌های انحرافی مورد نظر پرداخته‌ایم و سپس تحت عناوین دیگر، مباحث کلی مرتبط با مدعیان و جریان‌های انحرافی و یا شبهه‌ای را که توسط یک جریان، مورد نظر قرار گرفته است؛ بررسی کرده‌ایم. توجه دیگر این که، برخی از کتاب‌ها در قالب پرسش و پاسخ به حجمی از سوالات پاسخ داده‌اند که در یک عنوان مستقل به آن مکتوبات در سده اخیر اشاره شده است. در نهایت می‌توان مطالب درج شده در منابع را چنین تقسیم بندی کرد:

۱. مدعیان دروغین

مهدویت و اعتقاد به آن یکی از مهم‌ترین مصادیق اعتقادی مسلمانان، به‌ویژه شیعیان می‌باشد به عبارتی دیگر، همه مسلمانان معتقدند که بنا به فرموده رسول خدا ﷺ فردی از این خاندان قیام خواهد کرد و جهان را پس از آن که از ظلم و ستم و جهل و نادانی پر شده باشد، از عدالت و معرفت آکنده خواهد کرد و این اعتقاد به صورت کلی در ادیان توحیدی و حتی مسلک‌های غیر توحیدی دیده می‌شود و بی‌تردید باور تشیع در این زمینه از چنان شفافیتی برخوردار است که هیچ راه شکی برای محققان و عموم مردم نخواهد داشت. همین گستره باور به مهدویت باعث شده است تا آسیب‌های جدی در عرصه مهدویت، رخ بنماید که از این جمله می‌توان وجود متمهدیان و مهدیان دروغینی را عنوان کرد که در آموزه‌ها و مصداق امام حق تحریف ایجاد کرده‌اند. در این میان، عالمان دینی و استادان حوزه علمیه قم به این ادعاها واکنش نشان داده که برخی از مکتوبات به بررسی کلی این جریان‌ها و گونه‌شناسی آن پرداخته‌اند؛ مانند «متمهدیان و مدعیان مهدویت»، محمد رضا نصوری، انتظار، ۱۳۸۲، پیاپی ۸ و ۹؛ «پیچک انحراف»، جواد اسحاقیان درچه؛ «اشباح انحراف»، جواد اسحاقیان درچه؛ «قبیله تزویر»، امیر محسن عرفان؛ «مقایسه نقش موعودباوری در ایجاد فرقه‌های نو در اسلام و مسیحیت، در دو قرن اخیر»، مهرباب صادق‌نیا و رضا کاظمی‌راد، فصل‌نامه مشرق موعود، شماره

۲۷، پاییز ۱۳۹۲؛ «بررسی تأثیر شخصیت مدعیان در بروز ادعای مهدوی»، مرتضی عبدی چاری و محمود ملکی راد، فصل‌نامه مشرق موعود، شماره ۵۱، پاییز ۱۳۹۸؛ «گونه‌شناسی مدعیان دروغین مهدویت»، نعمت‌الله صفری فروشانی؛ امیرمحسن عرفان، فصل‌نامه مشرق موعود، شماره ۳۰، تابستان ۱۳۹۳؛ «شناخت، بررسی و نقد کلامی جریان‌های انحرافی مهدویت»، حسین حجامی؛ «دکان‌های کاغذی»، علی محمدی هوشیار؛ «سوء استفاده فرقه‌های غالی از احادیث نبوی در باب مهدویت»، یدالله حاجی‌زاده، مشرق موعود، شماره ۳۸، تابستان ۱۳۹۵.

در موارد دیگر، مکتوبات به جریانی خاص اختصاص داشته و با توجه به تأثیر گذاری آن جریان در زمانه نویسندگان، به تحلیل اعتقادات آن‌ها پرداخته‌اند. نمونه آن:

۱-۱. فرقه قادیانیه

یکی از فرقه‌هایی که در زمینه مهدویت اظهار نظر کرده و مولفه‌های گوناگون در مورد عرضه کرده است فرقه «قادیانیه» است. موسس این فرقه غلام احمد قادیانی در سال ۱۸۳۹ میلادی، در پنجاب در روستای قادیان متولد شد و در سال ۱۸۸۸ میلادی، مسلمانان را به بیعت با خود با عنوان «مجدد عصر» و «مامور از جانب خدا» دعوت کرد و در سال ۱۸۹۱ میلادی، داعیه دار مرگ عیسی مسیح علیه السلام و ادعای عیسویت و مهدویت برای خود گردید. او معتقد بود که قبر حضرت عیسی علیه السلام در کشمیر قرار دارد و مهدی موعود همان عیسی بن مریم است (الغوری، ۱۴۲۱: ص ۱۹۵)، نه فردی از نسل حضرت فاطمه علیها السلام؛ و روایت‌های مبتنی بر این را که مهدی موعود از نسل پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم است، ضعیف می‌داند (قادیانی، ۲۰۰۷: ص ۱۷۷). پیرو این سخن، مدعی است که جهاد اسلامی لغو گردیده و مردم نباید از مهدی موعود انتظار جهاد و قتال با مشرکان را داشته باشند (همان، ص ۱۷۸-۱۸۶). این آموزه را می‌توان خدمتی به دولت انگلستان در برابر قیام مردم هند علیه ظلم بریتانیا دانست؛ به گونه‌ای که غلام احمد افتخار خود را لغو هر گونه جهاد در مقابل بیگانگان و استعمار، به ویژه دولت بریتانیا دانسته‌است (الغوری، ۱۴۲۱: ص ۳۴۲). با تغییر ادعاهای وی در سال ۱۹۰۰ میلادی، خود را «نبی الاهی» و

تجلی تمامی انبیای گذشته خواند (همان، ص ۲۲). این جریان انحرافی هم دوره با ادعاهای بابیه و پس از آن بهائیت در شبه قاره شکل گرفته و مسلمانان آن مناطق را به خود مشغول کرده بود. در میان مکتوبات پیش از انقلاب اسلامی، متاسفانه منابع چندانی نمی‌توان یافت که در مورد این گروه و اعتقادات آن کندوکاو کرده باشد، تنها به یک مقاله برخورد کرده‌ایم که با عنوان «قادیانیگری و استعمار»، علی اکبر حسنی، در سال ۱۳۵۴ شمسی تالیف شده است (حسنی، ۱۳۵۴: شماره ۶)؛ اما پس از انقلاب اسلامی مقالاتی در این زمینه به نگارش در آمده‌اند که نمونه آن عبارتند از: «رویکرد قادیانیه در مسئله رجوع حضرت عیسی علیه السلام»، محمد مهدی رضایی موسوی؛ عزالدین رضائزاد، انتظار موعود، شماره ۴۳، بهمن ۱۳۹۲؛ «نقد و بررسی ادله نقلی قادیانیه در موعود انگاری غلام احمد قادیانی»، سید محمد مهدی رضایی موسوی و عزالدین رضا نژاد، انتظار موعود، شماره ۴۶؛ «نقش استعمار در پیدایش و گسترش فرقه قادیانی»، مجاهد علی بهشتی، مشرق موعود، شماره ۱، فروردین، ۱۳۸۶.

۲-۱. شیخیه

از دیگر فرقه‌هایی که در زمینه مهدویت مطالبی عنوان کرده است، گروه «شیخیه» نام دارد، این نام معروف برای گروهی از طرفداران شیخ احمد احسائی (۱۱۶۶-۱۲۴۱ هجری) است که با عناوینی مانند «کشفیه»، «پایین سری»، «تامیه»، «اقلیت» و «رکنیه» نیز از آن‌ها نام برده‌اند (سلطانی، ۱۳۹۴: ص ۳۰). شیخ احمد تا بیست سالگی در احساء بوده است و پس از دیدن رویایی، به دست کشیدن از دنیا و علوم ظاهری ترغیب می‌شود. این رؤیا سرآغاز الهاماتی شد که تحولات به ظاهر معنوی، بعدی را در وی پدید آورد. در گذر زمان، شیخ احمد مدعی گردید در خواب بعضی از ائمه اطهار علیهم السلام را دیده و به او اذکاری را تعلیم داده‌اند که با تعمق در آن‌ها، راه ارتباط با معصومان علیهم السلام برای وی گشوده شد و ابهامات خود را در خواب از ائمه علیهم السلام مطرح می‌کند و مبانی و آرای خود را به دست می‌آورد. احسائی در سیر ادعاهای خود چنین عباراتی به کار می‌گرفت:

«سمعت الخطاب من الجمادات؛ بیان مطالبی را از اشیاء می‌شنیدم»، «فلا تمر بی مسألة فی اليقظه الا و رأیت بیانها فی المنام؛ مسئله‌ای در بیداری به ذهن من نمی‌آمد، جز این که

جواب و تحلیلش را در خواب می‌دیدم» (افضلی، ۱۳۹۷: ص ۷۶).

رهبران شیخیه، با استناد به سخنان شیخ احمد احسائی، به ادعاهای عجیب‌تری در مورد خواب‌های رخ داده پرداخته و معتقدند که وی به صورت ارادی هر امامی را که می‌خواست ملاقات می‌کرده است (الموسوی، بی‌تا: ص ۱۱) و تمامی سخنان وی مستقیماً برگرفته از کلمات معصومان علیهم‌السلام است. به همین دلیل، هیچ اشتباهی در تبیین وی وجود نداشته و هیچ مشکلی برای وی مطرح نبوده است (همان).

شایان ذکر است که روند رو به رشد انحراف در شاخه این گروه‌ها امری مبرهن می‌نماید؛ به طوری که ادعای سردمداران این گروه‌ها نشان می‌دهد که آنان چگونه به اعای خود دامن زدند. طبل عصمت خود را به صدا درآوردند. در چنین اوضاعی حوزه علمیه قم با توجه به اشرافی که بر اعتقادات و باورهای این فرقه‌ها داشت و با عنایت به رسالتی که در تبیین برخی از انحرافات این جریان داشته، در قالب کتاب و مقالاتی بدان پرداخته است؛ مکتوباتی مانند:

«شیخیه بستر پیدایش بابیت و بهائیت»، عزالدین رضانژاد، انتظار موعود، شماره ۳، فروردین ۱۳۸۱؛ «دیدگاه‌های غالبانه شیخیه در خصوص مقامات ائمه اطهار علیهم‌السلام»، با محوریت اندیشه‌های شیخ احمد احسائی و سید کاظم رشتی، مسلم محمدی و محمد محمدی، انتظار موعود، شماره ۶۰، خرداد ۱۳۹۷؛ «بررسی و نقد دلایل سیدکاظم رشتی و محمدکریم خان کرمانی در علت فاعلی دانستن ائمه علیهم‌السلام»، محمد علی افضلی، انتظار موعود، شماره ۶۵، شهریور ۱۳۹۸؛ «درسنامه فرقه‌های انحرافی (شیخیه، بابیه و بهائیت)»، احمد حاج قلی و جمعی از نویسندگان، انتشارات بنیاد حضرت مهدی موعود، ۱۳۹۴؛ «درسنامه فرقه‌های انحرافی معاصر (شیخیه بابیه و بهائیه، قادیانیه)»، عزالدین رضانژاد، موسسه آموزشی پژوهشی مذاهب اسلامی، ۱۴۰۱.

۳-۱. احمد اسماعیل بصری

از جمله جریان‌هایی که طی چند سال اخیر رخ نموده و در مجامع مختلف طرفدارانی برای خود رقم زده است جریان «احمد بن اسماعیل» یا بنا بر خوانش مریدانش همان «احمدالحسن» می‌باشد در سال ۱۹۶۸ میلادی (۱۳۴۷ شمسی) در عشیره هنبوش و شهر بصره در خاندانی غیر سادات متولد شد و تحصیلاتش را تا لیسانس و اخذ مدرک مهندسی معماری ادامه داد. وی

بدون ارائه دلیلی متقن مدعی است که با چهار واسطه فرزند حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است و نیز مدعی است که وی، همان یمانی زمینه ساز ظهور، مهدی اول و زمینه ساز ظهور مهدی موعود، امام سیزدهم از میان بیست و چهار وصی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم، دارای نبوت ظلی، نایب خاص و غیره است. همچنین مدعی است که سخنان و استدلال‌هایی دارد که جز معصوم نمی‌تواند چنین سخنان و استدلال‌هایی ارائه کند (ر.ک: شهبازیان، ۱۳۹۷: سراسر کتاب).

نقد این جریان در کتاب‌هایی مانند موارد ذیل ارائه شده است:

«نقد و بررسی ایده تعدد قائمیت از دیدگاه فرقه انحرافی یمانی»، مسلم کامیاب، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۱؛ «بررسی و تحلیل نیابت خاص و توقیفی بودن آن با تأکید بر شبهه فرقه انحرافی یمانی»، محمد شهبازیان، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۹؛ «از تبار دجال»، نصرت‌الله آیتی، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۹۴؛ «راه و بیراهه»، نصرت‌الله آیتی، بنیاد فرهنگی مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۳۹۴؛ «ناقوس گمراهی»، نصرت‌الله آیتی، بنیاد فرهنگی مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۳۹۶؛ «رسول ابلیس»، مهدی سلمان پور، انتشارات کتاب جمکران، ۱۳۹۵؛ «درسنامه نقد و بررسی جریان انحرافی احمد الحسن»، علی محمدی هوشیار، انتشارات تولی، ۱۳۹۷؛ «لوح و قلم»، سید مهدی مجتهد سیستانی، دارالتفسیر، ۱۳۹۶؛ «پژوهشی درباره دوازده مهدی»، مجتبی رضایی آدریانی، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۹۶؛ «توهم ارشاد»، مرتضی کریمی، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۹۸؛ «ره افسانه»، محمد شهبازیان، انتشارات بنیاد فرهنگی مهدی موعود، ۱۳۹۶؛ «خواب پریشان»، محمد شهبازیان، انتشارات بنیاد فرهنگی مهدی موعود، ۱۳۹۴؛ «رهنمای کور»، محمد شهبازیان، انتشارات بنیاد فرهنگی مهدی موعود، ۱۳۹۶؛ «تحلیل مسأله ازدواج امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف»، محمدرضا فؤادیان، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۸؛ «نقد و بررسی جریان انحرافی احمد اسماعیل»، حسین حجامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۶؛ «بررسی و نقد مستندات قرآنی جریان انحرافی احمد اسماعیل»؛ جواد اسحاقیان، «نقد و بررسی جریان انحرافی احمد اسماعیل»، حسین حجامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۰؛ «بررسی و رد ادعاهای احمد اسماعیل»، محمد ذکاوت صفت، شکوفه یاس، ۱۳۹۳ و «دوازده خورشید»، سید مهدی مجتهد سیستانی، دارالتفسیر، ۱۳۹۶.

مقالاتی نیز در این زمینه نگاشته شده‌اند که نمونه آن‌ها به شرح ذیل است:

«بررسی و نقد گمانه‌های مشعشعیان و مدعی یمانی معاصر، در پیدایی قائم و مهدی اول قبل از ظهور»، محمد شهبازیان و مسلم کامیاب، پژوهشنامه موعود، شماره ۲؛ «بررسی جریان جدید مدعی یمانی (احمدالحسن)»، محسن حیدری آل کثیری و حجت حیدری چراتی، انتظار موعود، شماره ۳۴؛ «ذریه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و نقش آنان در دولت بزرگ اسلامی»، نجم الدین طبسی نجفی و رحیم کارگر، انتظار موعود، شماره ۳۸؛ «بررسی و نقد شگردهای حدیثی احمد الحسن بصری»، روح الله شاکری زواردهی و مرتضی کریمی، انتظار موعود، شماره ۵۷؛ «بررسی و نقد استنادی ایده تعدد قائم در جریان مدعی یمانی احمدبن اسماعیل بصری»، حسین الهی نژاد و مسلم کامیاب، انتظار موعود، شماره ۶۶؛ «بررسی و نقد مستندات قرآنی احمد اسماعیل بصری در موضوع مهدیون»، مجید حیدری فر و حسن رضایی مهر، انتظار موعود، شماره ۷۵؛ «نقد و بررسی بهره‌گیری از استخاره، معجزه و خواب در ادله مدعی یمانی بصری»، محمد شهبازیان و مهدی یوسفیان، انتظار موعود، شماره ۳۹؛ «نقد و بررسی دیدگاه احمد اسماعیل بصری درباره متشابه بودن کُلّ قرآن، مرتضی کریمی و نصرت‌الله آیتی، فصل‌نامه مشرق موعود، شماره ۴۶؛ «بررسی اصالة العدالة در راویان حدیث وصیت»، حبیب توحیدی، مشرق موعود، سال چهاردهم، شماره ۵۵؛ «نقد و بررسی آرای مدعیان مهدویت با تکیه بر آرای احمد الحسن»، مشرق موعود، شماره ۲۵؛ نصرت‌الله آیتی؛ «بررسی برخی ادله روایی احمد بصری، یمانی دروغین» مشرق موعود، شماره ۲۷، مهدی یوسفیان و محمد شهبازیان؛ «بررسی و نقد ایده تعدد قائم در جریان احمد اسماعیل بصری با تاکید بر روایات عصر ظهور» مسلم کامیاب و محمد شهبازیان، مشرق موعود، سال چهاردهم، شماره ۵۴؛ «ادعاهای قرآنی برخی مدعیان دروغین در بهره‌گیری از رویا برای تشخیص حجت الاهی»، نصرت‌الله آیتی و محمد شهبازیان، مشرق موعود، شماره ۳۲؛ «بررسی استنادات قرآنی دلایل وصیت، معجزه، رؤیا و استخاره در ادعای امامت احمدالحسن»، سید محمد مهدی موسوی، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۳۱؛ «نقد و بررسی دیدگاه احمد حسن درباره رجعت»، نصرت‌الله آیتی، مشرق موعود، شماره ۳۰؛ «نقد و بررسی انگاره عدم انحصار شمار ائمه در عدد دوازده»، نصرت‌الله آیتی، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۲۹؛ «تحلیل چهره‌شناسی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و نقد دیدگاه تعدد قائم»، محمد

شهبازیان و عزالدین رضانژاد، مشرق موعود، شماره ۴۳؛ «حذف عالمان دین راهبرد مشترک فرق انحرافی و مدعیان دروغین مهدویت»، محمدصابر جعفری، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۲۹؛ «بررسی و تحلیل استنادات روایی جریان‌ات انحرافی بر مذمت فقها»، محمد شهبازیان و عبدالرضا حسناتی، فصلنامه انتظار، شماره ۵۶.

نکته قابل ذکر این است که میزان تالیفات مربوط به بررسی و نقد جریان احمدالحسن در کثرت آثاری که در این زمینه به چشم می‌خورد، گویای تاثیر گذاری جریان مذکور در دهه‌های اخیر می‌باشد و این نکته وظایف نهادهای دینی به ویژه حوزه علمیه قم و سایر مراکز علمی و فرهنگی را در مقابله با جریان‌های انحرافی دو چندان می‌کند.

۱-۴-۱. قرآن بسندگان

«قرآن بسندگی» یا «قرآنیون»، جریانی است که خاستگاه آن، شعار خلیفه دوم (حسبنا کتاب الله) و ترویج آن توسط برخی از مبلغان و نویسندگان اهل سنت همچون سراحمدخان هندی، محمود شلتوت، طه حسین، احمد امین، نصر حامد ابوزید، احمد صبحی منصور است (الهی بخش، ۱۴۲۱: ص ۱۰۰، ۱۵۳ و ۱۸۷). این نگرش در میان برخی افراد، مانند سنگلجی، علی اکبر حکمی زاده، سید ابوالفضل برقی، حیدر علی قلمداران، فرید تنکبانی، مصطفی طباطبایی، مورد پذیرش قرار گرفت که آنان با شاخصه نگرش نقادانه به حدیث، بی‌نیازی از سنت را شعار اصلی خود قرار داده‌اند. این گروه قرآن را تنها عامل شناخت مفاهیم دینی و آموزه‌های اسلامی دانسته و با این تفکر، وجهی کارآمد برای روایات قائل نیستند. این جریان فکری با داشتن مبنای کفایت قرآن، همه‌فهمی قرآن و بهره‌گیری افراطی از عقل مهم‌ترین گزاره‌های اعتقادی امامیه، از جمله مهدویت را نشانه رفته است (جعفریان، ۱۳۸۹: ص ۱۱۷).

از جمله کتاب‌های اختصاصی این جریان در حوزه مهدویت می‌توان به کتاب سید ابوالفضل برقی با عنوان «بررسی علمی در احادیث مهدوی» و کتاب «رجعت»، اثر فرید تنکبانی اشاره کرد.

۱-۴-۱. شبهه طول عمر امام مهدی علیه السلام

این شبهه را می‌توان از قدیمی‌ترین شبهات مخالفان مهدویت و به ویژه جریان‌هایی مانند

قرآن بسندگان دانست (برقی، بی تا: ص ۱۳۷ و ۱۴۲). مقالات و کتاب‌های ذیل هم به این موضوع پرداخته‌اند: «دنیای سرگردان به کجا می‌رود؟» نشریه مکتب اسلام، شماره ۲ (سال دوم) بهمن ۱۳۳۸؛ «بالاخره صحنه زمین به دست مردم صالح می‌افتد»، نشریه مکتب اسلام، شماره ۱۲ (سال سوم) بهمن ماه ۱۳۴۰، به قلم حسین شب زنده دار و کتاب‌های «طول عمر حضرت ولی عصر ارواحنا فدا»، اثر آیت‌الله صافی گلپایگانی؛ «دادگستر جهان»، اثر ابراهیم امینی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۵ و کتاب «بحثی پیرامون طول عمر امام غائب»، اثر داوود الهامی. پس از انقلاب اسلامی ایران نیز این سوال مورد تحلیل قرار گرفته و مکتوباتی چون موارد ذیل به این مهم پرداخته‌اند:

«امام مهدی علیه السلام و طول عمر (پیشینه و دلائل)»، اثر غلامحسین زینلی، فصلنامه انتظار موعود، شماره ۶؛ «طول عمر امام مهدی علیه السلام از منظر قرآن، روایات، تاریخ و علوم تجربی»، اثر شکرالله جهان مهین؛ درس‌هایی از مکتب اسلام، خرداد ۱۳۹۵، شماره ۶۶۱؛ «مهدی، حقیقتی انکار ناپذیر»، اثر محمد صفر جبرئیلی، پاسدار اسلام، ۱۳۷۷، پیاپی ۲۰۴؛ «پاسخ‌های قرآنی تفسیری به شبهه طول عمر امام مهدی علیه السلام»، اثر محمد مهدی حائری پور، فصلنامه پژوهش‌های مهدوی، شماره ۲۳، زمستان ۱۳۹۶ و برخی از کتاب‌هایی که در قسمت پرسش‌ها و پاسخ‌ها خواهد آمد.

۱-۴-۲. عدم ولادت حضرت مهدی علیه السلام

در خصوص ولادت حضرت مهدی علیه السلام در میان دو مذهب تشیع و تسنن اختلاف دیدگاه وجود دارد که این اختلاف نظر در آثار مربوط به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. بزرگان شیعه تردیدی وجود ندارد که امام حسن عسکری علیه السلام دارای فرزندی بوده و این فرزند همان مهدی موعود می‌باشد؛ اما اوضاع سخت دوران حاکمیت بنی العباس و تلاش آنان برای از بین بردن فرزند امام حسن عسکری علیه السلام، باعث گردید تا امام یازدهم علیه السلام ولادت فرزند خویش را مخفی نگه دارد و تنها خواصی از شیعیان را به این امر آگاه کنند (طوسی، ۱۴۱۱: ص ۷۸ و ۱۰۷). از این رو، بدخواهان تشیع دوازده امامی در آن دوران و قرآن بسندگان در دوران معاصر (برقی، بی تا: ص ۷۱) و گروهی از مدعیان دروغین مانند جعفر کذاب، در نفی تولد فرزندی در

خانه امام حسن عسکری علیه السلام تلاش داشته و از مخفی بودن ولادت، انکار آن را نتیجه گرفتند. اگرچه رسالت این نوشتار بررسی روایت‌های ذکر شده در باره تولد حضرت مهدی علیه السلام نیست؛ می‌توان به اختصار چنین ادعا کرد که روایت‌های ذکر شده در مورد ولادت ایشان نه تنها از حد استفاضه گذشته است، بلکه تواتر آن قابل اثبات می‌باشد (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۱، ص ۲ و صافی گلپایگانی، ۱۳۸۰: ج ۲، ص ۳۶۹) و این‌ها روایت‌هایی هستند که از راویان مختلف و غیر از حضرت حکیمه ذکر شده‌اند (ر.ک: آیتی، ۱۳۹۳: ص ۱۶۰). از این رو، باید توجه کرد که این دسته روایات به بررسی سندی در اثبات ولادت نیاز ندارند و برای شیعه یقین‌آور هستند. تحلیل این مسئله در مکتوباتی مانند «بشارت‌های قرآن و احادیث به ظهور حضرت صاحب الزمان»، اثر آیت‌الله صافی گلپایگانی؛ «تولد حضرت ولی عصر علیه السلام»، اثر علی دوانی (دوانی، ۱۳۴۰: شماره ۸، ص ۲۴) و کتاب «دادگستر جهان»، نوشته ابراهیم امینی (امینی، ۱۳۸۰: ص ۱۰۱ و ۱۱۸) و «مستندات تاریخی ولادت امام زمان علیه السلام»، تألیف سید عبدالله هاشمی، فصلنامه مشرق موعود، شماره ۴۶، تابستان ۱۳۹۷، ذکر شده است.

۱-۴-۳. شبهات دعای ندبه

«دعای ندبه» از جمله ادعیه مهدوی است که مورد پرسش قرار گرفته و شبهاتی درباره اصل آن مطرح شده است. اشکالات مورد نظر نیز به سند و محتوای آن بازگشت دارد. پاسخ‌های متعددی به این سوالات داده شده است (ر.ک: مهدی پور، ۱۳۸۰: سراسر کتاب)؛ از جمله: «فروغ ولایت در دعای ندبه»، اثر آیت‌الله صافی گلپایگانی؛ «چهارده پرسش پیرامون دعای ندبه»، اثر آیت‌الله صافی گلپایگانی؛ «تحقیقی درباره دعای ندبه» (بی‌نام، ۱۳۵۱: شماره ۶، ص ۶۰)؛ «اسناد دعای ندبه» (بی‌نام، ۱۳۵۱: شماره ۷، ص ۶۵)؛ «پاسخ ما به گفته‌ها»، تألیف سید محمد مهدی مرتضوی لنگرودی؛ «تحقیقی درباره دعای ندبه»، نوشته رضا استادی و «بررسی دعای ندبه»، اثر علی اصغر رضوانی.

۱-۴-۱. شبهات رجعت

روایات متعددی از اهل بیت علیهم السلام درباره «رجعت» به دست ما رسیده‌اند که این تعداد قابل توجه، بیان‌گر جایگاه ویژه این آموزه است؛ تا جایی که برخی از این احادیث، انکارکننده رجعت

را از دایره تشیع خارج می‌داند (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ج ۳، ص ۴۵۸). برخی آن را از معتقدات مسلم و جزو ضروریات مذهب شیعه شمرده‌اند (حر عاملی، ۱۳۶۲: ص ۶۷) و برخی دیگر، اگرچه آن را جزو ضروریات ندانسته‌اند، انکار آن را هم جایز نمی‌دانند (ر.ک: صدر، ۱۴۳۰: ص ۲۲ و ۲۳). متکلمان بزرگ شیعه این امر را ضروری دانسته و در اثبات آن سخن گفته‌اند (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ج ۷، ص ۳۲ و طوسی، ۱۴۱۱: ص ۲۵۰).

برخی از قرآن بسندگان و تجدد خواهان، مانند علی کبر حکمی زاده، فرید تنکابنی و سید ابوالفضل برقی که امام خمینی از آن‌ها تعبیر کرده‌اند به کسانی که «نیمخورده وهابیت» را بیان می‌کنند (خمینی، بی تا: ص ۱۰)؛ به نقد رجعت و دیگر آموزه‌های شیعی پرداخته و آن را جزو خرافات معرفی می‌کردند (ر.ک: طبسی، ۱۳۹۶: شماره ۲۲). پیش از انقلاب اسلامی، کتاب «الامامیة و الرجعة»، اثر میرزا عبدالله رزاق همدانی؛ «ایمان و رجعت»، اثر آیت‌الله سید احمد زنجانی؛ در پاسخ به شبهات درباره رجعت نگاشته شده‌اند و پس از انقلاب اسلامی، مقالاتی مانند «بررسی آرای عبدالوهاب فرید تنکابنی و سید ابوالفضل برقی در نقد عقیده رجعت»، در دو فصلنامه امامت پژوهی، سال هفتم، شماره ۲۲، ملاحظه می‌شود.

۲. جریان‌های انحرافی

۲-۱. گروه‌های قائل به انتظار ایستا

تاریخ نشان داده است که عالمان دینی و مراجع تقلید، هیچ‌گاه از دخالت در مسائل اجتماعی و سیاسی شانه خالی نکرده و در عرصه‌های مبارزه با استعمار انگلیس و سلطه‌گیری آنان ورود داشته و در مواردی فتوای جهاد داده‌اند (ذاکری، ۱۳۸۳: ص ۲۰۶). آیت‌الله حائری یزدی این عملکرد سیاسی را دنبال کرد و به اقتضای روزگار عکس العمل نشان داد که نمونه آن توجه به مسئله اشغال فلسطین و ارسال نامه به محمد رضا شاه پهلوی است (همان، ص ۲۱۳). آیت‌الله بروجردی نیز با عمق نگرش سیاسی خود، مباحث ولایت فقیه را مطرح کرد و شان ویژه‌ای برای فقیه در امور اجتماعی و سیاسی قائل بود (دوانی، ۱۳۷۹: ج ۹، ص ۳۴۱). در این میان گروه‌هایی مانند شیخیه (کرمانی، بی تا: ص ۲۶)؛ صوفیه گنابادیه (تابنده، ۱۳۸۴: ص ۱۴۵) و انجمن حجیته - که نگرشی تکامل یافته از انباشته‌های آرای دیگر بوده و جهاد در دوران غیبت

را به جهاد علمی تفسیر کرده- هر گونه قیام در دوران غیبت را باطل شمرده و به صراحت قیام‌های قبل از ظهور را خیریت (امام خمینی، ۱۳۸۹: ج ۱۴، ص ۵۲۰)، خودکشی (باقی، ۱۳۶۳: ص ۴۳)؛ خارج شدن دین از محبوبیت عمومی (امام خمینی، ۱۳۸۹: ج ۱۴، ص ۱۷۳ و ج ۱۵ ص ۱۰)؛ طاغوت و مخالف با شکل‌گیری ظهور امام مهدی علیه السلام می‌دانند (همان، ج ۱۵، ص ۱۲۴ و ۱۳۵). از این رهگذر، یکی دیگر از تحریف‌های مرتبط با دوران غیبت حضرت مهدی علیه السلام سخن راندن از لزوم تبعیت از شاه ایران و عدم دخالت در عرصه سیاست و رخداد‌های اجتماعی است. بنابر گزارش آیت الله هاشمی رفسنجانی از آن دوران، برخی از اهل علم و متدینان، استدلال خود را مبنی بر لزوم سکوت همسان با رفتار ائمه اطهار علیهم السلام در دوران امامتشان قرار داده بودند. از این رو، انقلابیان در آن زمان تلاش کردند با مروری دوباره بر زندگانی سیاسی ائمه علیهم السلام و طرح و گسترش نظریه ولایت فقیه و جواز و بلکه لزوم استقرار حکومت دینی و حاکمیت فقیه در دوران غیبت به این نگرش تخدیری پاسخ مناسب دهند (همان، ص ۴۲ و ۴۴). نمونه‌ای از این اقدام در کتاب «دادگستر جهان»، اثر آیت‌الله ابراهیم امینی و «انتظار پویا» اثر آیت‌الله محمد مهدی آصفی قابل ملاحظه است.

پس از انقلاب اسلامی ایران و در سال ۱۳۶۲ شمسی، آقای عماد الدین باقی، مجموعه نوشتارهای خود در روزنامه اطلاعات را تکمیل کرد و با عنوان «در شناخت حزب قاعدین» به چاپ رساند. وی در این کتاب به مبانی فکری و آرای انجمن حجتیه پرداخت و مخالفت آنان را با انقلاب اسلامی ایران متذکر شد. همچنین، مقاله‌ای با عنوان «نهی از قیام در بوته نقد و تحلیل روایی»، از آیت‌الله نجم‌الدین طبری، انتظار موعود، شماره ۵؛ «نقد و بررسی روایات نافی حکومت و قیام در عصر غیبت»، از محمدعلی قاسمی، مجله انتظار موعود، شماره ۷، «نقد و بررسی روایات نهی از قیام و رابطه آن با نیروسازی»، از محمود ملکی راد و علی جعفرزاده، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۴۳؛ کتاب «قیام قبل از ظهور»، از محمدرضا فوادیان، از جمله مکتوبات حوزه علمیه قم است.

۲-۲. برداشت انحرافی: ایجاد گناه برای ظهور

معتقدان به این دیدگاه بر این باورند که ما نه تنها نباید جلو معاصی و گناهایی که در جامعه

وجود دارند، بگیریم، بلکه باید به آن‌ها دامن بزیم تا زمینه ظهور حجت عجل الله تعالی فرجه الشریف هرچه بیش تر فراهم شود. امام خمینی در تحلیل بر این نظر می‌فرماید:

يك دسته از این بالاتر بودند، می‌گفتند: باید دامن زد به گناه‌ها، دعوت کرد مردم را به گناه تا دنیا پر از جور و ظلم بشود و حضرت عجل الله تعالی فرجه الشریف تشریف بیاورند. این هم دسته‌ای بودند که البته در بین این دسته منحرف‌هایی هم بودند، اشخاص ساده لوح هم بودند. منحرف‌هایی هم بودند که برای مقاصد به این دامن می‌زدند (همان، ج ۲۱، ص ۱۴).

امام خمینی این دیدگاه را به شدت مورد انتقاد قرار داده و در ادامه سخنانشان می‌فرماید:

یعنی خلاف ضرورت اسلام، خلاف قرآن نیست، این معنا که ما دیگر معصیت بکنیم تا حضرت صاحب بیاید! حضرت که تشریف می‌آورند برای چه می‌آیند؟ برای این که گسترش بدهند عدالت را، برای این که حکومت را تقویت کنند؛ برای این که فساد را از بین ببرند. ما برخلاف آیات شریفه قرآن، دست از نهی از منکر برداریم، دست از امر به معروف برداریم و توسعه بدهیم گناهان را برای این که حضرت بیایند. حضرت بیایند چه می‌کنند؟ حضرت می‌آیند! می‌خواهند همین کارها را بکنند. الان دیگر ما هیچ تکلیفی نداریم؟ دیگر بشر تکلیفی ندارد؟ بلکه تکلیفش این است که دعوت کند مردم را به فساد؟! (همان).

افزون بر آنچه امام خمینی در مخالفت این دیدگاه انحرافی با آیات قرآن تذکر داده‌اند، روایات متعددی وجود دارند که با این تفکر منافی‌اند؛ مانند تاکید صریح روایت‌ها مبنی بر همیشگی بودن حلال و حرام خدا تا روز قیامت (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۵۸)؛ دستور به رعایت تقوا و ورع (که مقامی بالاتر از عدم ارتکاب گناه است) در دوران غیبت (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۰۰) و این که حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در نامه‌ای خطاب به شیخ مفید، استمرار عنایت الهی را به عدم گناه و دوری از حرام الهی وابسته دانسته‌اند (طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۲، ص ۴۹۹). در این زمینه می‌توان به مقاله «پاسخ به یک سفسطه بزرگ»، اثر آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی (مکارم شیرازی، ۱۳۴۰: ص ۷ و همان، ص ۹) اشاره کرد.

۳. گونه‌شناسی انحرافات و پاسخ به شبهات

برخی از کتاب‌ها، رسالت خود را پاسخ به شبهات در قالب یک مجموعه می‌دانند و از این

طریق تلاش دارند که مطالبی جامع و سهل الوصول به مخاطب خود ارائه کنند. نمونه آن چنین است:

۱-۳. «چکیده آفرینش؛ پرسش و پاسخ پیرامون مهدویت و موعود جهانی»، اثر سید مرسلین قریشی و عباسعلی مشکانی: این کتابچه به آسیب‌ها و کجروی‌ها و شبهات کج اندیشان درباره مهدویت، پاسخ داده است. پرسش‌هایی در مورد انتظار، عدل جهانی، انقلاب جهانی حضرت، معنای ظهور دین جدید، نقش زنان در انقلاب موعود و لزوم تاسیس حکومت اسلامی قبل از ظهور، از مهم‌ترین موضوعاتی است که مطرح و پاسخ داده شده است.

۲-۳. «موعودشناسی و پاسخ به شبهات»، اثر علی اصغر رضوانی:

نویسنده با دلایل عقلی، قرآنی و روایی و نظریات عالمان شیعی و سنی، وجود امام عصر را ثابت می‌کند و به شبهات طول عمر، فلسفه غیبت، کیفیت ظهور آن حضرت پاسخ می‌دهد.

۳-۳. «موعود ادیان، پاسخ به شبهاتی پیرامون امام زمان»، اثر حسینعلی منتظری:

نویسنده درصدد است به تمام شبهات، پاسخ مناسب بدهد؛ از جمله هدایت الهی در کتاب و سنت، اشاره قرآن به امام زمان، تواتر روایات مهدی، مهدی و دین جدید، تفاوت امام زمان شیعه و سنی، شباهت‌های مسیح و حضرت مهدی، شبهاتی درباره ولادت و غیبت مهدی، علم امامان به حوادث و کتاب‌های آسمانی.

۴-۳. «خاتم الأوصیاء»، اثر محمد مهدی مومن: در این کتاب شبهات مربوط به غیبت، طول عمر، ظهور و فایده وجودی آن حضرت مورد بحث قرار گرفته است.

۵-۳. اندیشه مهدویت و آسیب‌ها، اثر محمدصابر جعفری: در این کتاب به موضوعاتی مانند: برداشت‌هایی انحرافی از مقوله انتظار فرج، افراط و تفریط در ارائه چهره مهر و قهر از امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، شتابزدگی و تعجیل، توقیت و تعیین وقت ظهور، ملاقات‌گرایی، مدعیان دروغین مهدویت و نیابت خاصه و عامه اشاره شده است.

۴. روش شناسی ترفندها و معیار شناخت

در مباحث مرتبط با شبهات و جریان‌های انحرافی، تحلیل چرایی‌گرایی، بررسی ترفندها و چگونگی تمیز میان مدعیان دروغین و امام حق؛ از مهم‌ترین و کاربردی‌ترین مباحث است. در

این زمینه نوشته‌هایی مانند موارد ذیل به رشته تحریر درآمده‌اند:

«معیارهای شناسایی مهدی موعود و تمایز آن از مدعیان دروغین»، اثر محمد شهبازیان، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۰۱؛ «بررسی معیار تشخیص امام مهدی علیه السلام از مدعیان مهدویت، هنگام ظهور»، اثر معصومه رضوانی و روح‌الله شاکری زواردهی، فصلنامه انتظار موعود، شماره ۴۷، بهمن ۱۳۹۳؛ «درآمدی بر معیارهای شناخت امام»، اثر نصرت‌الله آیتی، فصلنامه مشرق موعود، شماره ۵۱، مهر ۱۳۹۸؛ «تأویل‌گرایی در انحرافات مهدویت»، اثر محمدعلی فلاح علی‌آباد، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۸؛ «روش مواجهه اهل بیت علیه السلام با مدعیان دروغین»، نوشته امیر محسن عرفان، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه السلام، ۱۳۹۵؛ «بررسی و نقد شاخصه‌های تأویل‌گرایی در جریان‌های انحرافی مهدویت»، اثر محمد علی فلاح علی‌آباد، مجله انتظار موعود، شماره ۵۵؛ «بازشناسی تطبیقی تأویلات فرقه‌های انحرافی در علائم و شرایط ظهور»، اثر محمدعلی فلاح علی‌آباد، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۲۱، تابستان ۱۳۹۶؛ «بازنمایی ترفندهای عالم‌گریزی از سوی مدعیان مهدویت در ایران معاصر»، اثر سیدمسعود پورسیدآقایی و محمد غلامی، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۲۸، بهار ۱۳۹۸؛ «کاوشی در مقوله تحریف، بسترها و شیوه‌های ایجاد در جریان‌های انحرافی مهدویت»، اثر محمد شهبازیان، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۲۸، بهار ۱۳۹۸؛ «ترفندشناسی جریان‌های انحرافی در مقابله با فرهنگ مهدوی، حجت‌حیدری چراتی، مطالعات مهدوی، شماره ۵۴؛ «روش‌شناسی القای شبهه توسط مخالفان و مدعیان دروغین مهدویت»، سیدمسعود پورسیدآقایی و سیدمحمد فهیمی اصفهانی، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۳۹؛ «بررسی زمینه روانشناسی موثر بر پذیرش ادعای مدعیان دروغین مهدویت در ایران معاصر»، مسلم کامیاب، انتظار موعود، شماره ۷۳، شهریور ۱۴۰۰؛ «تبیین و نقد ترفندهای عوام‌فریبی جریان‌های انحرافی مهدوی در تاریخ معاصر»، عزالدین رضانژاد و مسلم کامیاب، انتظار موعود، شماره ۶۳، بهمن ۱۳۹۷؛ «ترفندهای روان‌شناختی مدعیان دروغین مهدویت، در ایران معاصر»، نعمت‌الله صفری روشانی و مسلم کامیاب، انتظار موعود، شماره ۵۵، بهمن ۱۳۹۵.

۵. تخدیری بودن انتظار

یکی از اشکالاتی که روشنفکران غربزده و گروهی از نویسندگان اهل سنت مطرح کرده‌اند، این است که، انتظار حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف عامل تخدیر اجتماع است و مردم با منتظر بودن، در اصلاح امور فعلی خود تلاش نخواهند کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱: ص ۶). این باور در میان فقیهان و نویسندگان حوزه علمیه مورد توجه قرار گرفت و در پاسخ به آن، مقالاتی ساماندهی شد؛ از جمله «بالاخره صفحه زمین به دست مردم صالح می‌افتد»، حسین شب زنده دار (شب زنده دار، ۱۳۴۰: ص ۳۰)؛ «آفتاب حق همیشه می‌درخشد» (بی‌نام، ۱۳۴۰: ش ۱۱، ص ۷) و کتاب «انتظار عامل مقاومت»، آیت‌الله صافی گلپایگانی و «دادگستر جهان»، آیت‌الله ابراهیم امینی (امینی، ۱۳۸۰: ص ۲۵۰).

تحلیل و بررسی

همان‌گونه که در دسته بندی پیش‌گفته مشهود است و از مطالعه منابعی که مکتوبات آن دوره را ذکر کرده‌اند به دست می‌آید، دقت در نکات ذیل از دوران تاسیس تا سال ۱۴۰۰ شمسی ضروری است:

۱. عمده شبهات از طریق قرآن بسندگان، مدعیان دروغین مهدویت و ساکتین، مانند انجمن حجتیه بوده است. با این توصیف، عالمان دینی افزون بر گفت و گوها و مناظر، مکتوباتی در نقد این جریان‌ها داشته‌اند که نشان از اهتمام آنان در محافظت از کیان دین دارد.
۲. مکتوبات مهدوی در مکتب سامراء حدوداً ۶۷۷ اثر بوده و توسط شاگردان میرزای شیرازی، به ویژه مرحوم محدث نوری نگاشته شده است (الهی نژاد، ۱۴۰۱: ص ۱۳۳)؛ اما در دوره آغاز به کار حوزه علمیه قم و تاسیس مجدد آن، حجم اندکی از کتاب‌های تالیف شده را درباره مهدویت مشاهده می‌کنیم که چه بسا این ضعف، به علت توجه فقهای آن زمان به شکل دادن چارچوب‌ها و تشکیلات فقهی و اصولی در حوزه علمیه قم و همچنین بسندگی به کتاب‌های نگارش یافته از جانب مکتب سامراء بوده باشد؛ اما پس از انقلاب اسلامی ایران و به ویژه در دو دهه اخیر و با توجه به تاسیس مراکز تخصصی حوزوی در زمینه مهدویت و پژوهشکده‌های تحقیقاتی درباره آموزه‌های مهدوی، رشد فزاینده‌ای در نشر مکتوبات حوزه علمیه قم را

شاهدیم که تاثیر آن نه تنها بر کمیت بلکه بر کیفیت و ساختار بندی مقالات نیز مشهود است. ۳. کتاب‌هایی که پیش از انقلاب اسلامی درباره مهدویت نگاشته شده‌اند، رویکردی اثباتی و موسوعه نگاری نداشته‌اند، بلکه انگیزه این مکتوبات، پاسخ به شبهات و تحلیل آسیب‌های پیش آمده بوده است. به عنوان نمونه حتی کتابی مانند «منتخب الاثر»، در رد مدعیان دروغین، به ویژه بهائیت و منکران مهدویت نگاشته شده است.

۴. در آثار پیش از انقلاب اسلامی ایران، تالیفی در نقد «شیخیه» و دیدگاه آنان درباره مهدویت ملاحظه نمی‌شود. در دو دهه اخیر، محققان به ریشه یابی و تاثیر شیخیه بر شکل‌گیری بابیت و بهائیت اشاره کرده‌اند.

۵. در مکتوبات پیش از انقلاب اسلامی، به بررسی و تحلیل شبهات پرداخته شده و از بررسی علل و عوامل گرایش یا ایجاد سخنی گفته نشده است؛ اما در منشورات پس از انقلاب اسلامی و به ویژه دودهمه گذشته، رویکرد جریان شناسانه به مطالعات فرقه‌ای اضافه گردیده و تحلیل چرایی گرایش و بسترهای زمینه‌ساز گرایش به مدعیان تحلیل شده است.

۶. گمان می‌رود که پر رنگ بودن فتنه بهائیت (به ویژه حمایت‌های ویژه از آنان در دوران پهلوی اول و دوم) و تجدد خواهان قرآن بسنده، به تلاش‌ها در پاسخ‌گویی به این فرقه متمرکز شد و لذا دیگر فرقه‌ها و جریان‌های انحرافی کم‌تر دیده شده‌اند.

۷. مهم‌ترین نشریه‌ای که به تحلیل روایات مهدوی و پاسخ به شبهات پرداخته «مکتب اسلام» بوده است.

۸. در دو دهه گذشته، بیش‌ترین حجم تحلیل مدعیان دروغین مهدویت و متمهدیان، به جریان مدعی یمانی معاصر عراق (احمد اسماعیل بصری) اختصاص یافته است.

۹. از مسائل مهم در تحلیل جریان‌های انحرافی و مدعیان دروغین مهدویت، گفت و گو از شبهات درباره فقاقت و فقیهان امامیه است که در برخی از مقالات دوران پس از انقلاب اسلامی بدان پرداخته شده است.

۱۰. یکی از نیازهای جامعه دین‌دار، بررسی راه‌های شناخت موعود حقیقی از مدعیان دروغین بوده است که در مکتوبات پیش از انقلاب بدان توجه نشده و در دهه اخیر، توسط پژوهشگران حوزوی بدان اعتنا شده است.

۱۱. در تمامی زمان‌ها، مسئله طول عمر امام از سوالات مشترک میان جریان‌ها بوده است که عالمان دینی بدان پرداخته‌اند.

۱۲. در بحث گستراندن گناه در دوران غیبت، جریانی آشکار دیده نمی‌شود و جریان یا افرادی خاص بدین نکته نپرداخته‌اند و بحث‌ها به سخنانی قبل از انقلاب ناظر است.

نتیجه‌گیری

زمانی که حوزه علمیه قم توسط آیت الله حائری یزدی احیا گردید، به گونه‌ای که تأسیسی جدید از آن به مشام می‌رسید؛ توجه به ایجاد انسجام و قدرت حوزه علمیه قم از منظر فقهی و اصولی مانعی برای توجه گسترده به علوم دیگر در حوزه علمیه شده است. از این رو، در این دوره بیش‌ترین حجم نگاشته‌ها در قالب پاسخ به شبهات بوده و در تدوین کتاب مهدوی نوآوری وجود ندارد. در مقابل، پس از انقلاب اسلامی حجم مطالعات به دلیل گستردگی مباحث مهدویت و فراگیر شدن شبهات در فضای مجازی و افزایش مطالبات جامعه دین دار، بیش از گذشته شده و مراکز تخصصی شکل گرفته در زمینه مهدویت نقش به‌سزایی در حل مسائل و افزایش مکتوبات حوزه علمیه قم داشته‌اند.

چنانچه بتوان به آثار چاپ شده حوزه علمیه خواهران، جامعه الزهراء ع.ا.ع. و مکتوبات استادان و طلاب حوزه علمیه قم که به صورت شخصی چاپ شده‌اند، دسترسی یافت و همچنین از منشورات دارای مجوز اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی قم استفاده کرد، بر غنای محتوای این مقاله افزوده خواهد شد. پیشنهاد مشخص آن است که در این زمینه، محققان بذل همت کنند.

منابع

۱. آذرنوش، آذرتاش (۱۳۷۹). **فرهنگ معاصر عربی-فارسی**، تهران، نشرنی.
۲. آیتی، نصرت الله (۱۳۹۴). **از تبار دجال**، قم، آینده روشن.
۳. ابراهیم پور، علی (۱۳۹۹). **روش شناسی جریان شناسی**، قم، طه.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). **لسان العرب**، بیروت، دار صادر.
۵. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق). **کشف الغمة فی معرفة الائمة**، تبریز، بنی هاشمی.
۶. افضلی، محمد علی (۱۳۹۷). **شیخیه و غلو در موضوع امامت**، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب.
۷. الهی بخش، خادم حسین (۱۴۲۱ق). **القرآنیون و شبهاتهم حول السنة**، طائف، مکتبة الصدیق.
۸. الهی نژاد، حسین (۱۴۰۱). **مهدویت پژوهی تطورات و آسیب‌ها**، قم، پژوهشگاه علوم فرهنگ اسلامی.
۹. امینی، ابراهیم (۱۳۸۰). **دادگستر جهان**، قم، شفق.
۱۰. انوری، حسن (۱۳۸۲). **فرهنگ بزرگ سخن**، تهران، سخن.
۱۱. آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۳۰ق). **طبقات اعلام الشیعة**، بیروت، دار احیاء التراث.
۱۲. باقی، عمادالدین (۱۳۶۳). **در شناخت حزب قاعدین زمان**، تهران، نشر دانش اسلامی.
۱۳. برقی، ابوالفضل (بی‌تا). **بررسی علمی در احادیث مهدی**، موجود در سایت:
<http://borqei.com/?q=book/۱۰۴>
۱۴. تابنده، سلطان حسین (۱۳۸۴). **نابغه علم و عرفان در قرن چهاردهم**، تهران، حقیقت.
۱۵. جمعی از نویسندگان زیر نظر غلامعلی حداد عادل (۱۳۸۹). **دانشنامه جهان اسلام**، تهران، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
۱۶. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۰). **دایرةالمعارف تشیع**، تهران، حکمت.
۱۷. جمعی از نویسندگان مجله حوزه (۱۳۸۲). **آئینه داران حقیقت**، مصاحبه با آیت الله هاشمی رفسنجانی، قم، بوستان کتاب.
۱۸. جعفریان، رسول (۱۳۸۹). **جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی - سیاسی ایران**، تهران، موسسه فرهنگی دانش.
۱۹. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۶۲). **الایقاظ من ההجعة**، تهران، نوید.

۲۰. حسنی، علی اکبر (خرداد۱۳۵۴). **قادیانی گری و استعمار**، مجله مکتب اسلام، شماره ۶.
۲۱. خرمشاد، محمدباقر و سادات، سید ابراهیم (بهار۱۳۹۲). «**جریان شناسی سیاسی به مثابه روش**»، فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی، شماره ۲.
۲۲. دوانی، علی (۱۳۷۹). **مفاخر اسلام**، تهران، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲۳. ذاکری، علی اکبر (بهمن۱۳۸۳). **رفتارشناسی سیاسی آیت‌الله حائری**، نشریه حوزه، شماره ۱۲۶.
۲۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). **مفردات الفاظ القرآن**، بیروت-دمشق، دار القلم-الدار الشامیة.
۲۵. سلطانی، مصطفی (۱۳۹۴). **آشنایی با جریان‌های انحرافی**، قم، انتشارات ادیان و مذاهب اسلامی.
۲۶. شب زنده دار، حسین (بهمن۱۳۴۰). «**بالاخره صحنه زمین به دست مردم صالح می‌افتد**»، نشریه مکتب اسلام، شماره ۱۲.
۲۷. شریف رازی، محمد (۱۳۳۲). **آثارالحجة**، قم، دارالکتاب.
۲۸. شهبازیان، محمد (۱۳۹۷). **ره افسانه**، قم، مرکز تخصصی مهدویت.
۲۹. صافی گلپایگانی، لطف‌الله (۱۳۸۹). **منتخب الاثر**، قم، انتشارات آیت الله صافی گلپایگانی.
۳۰. صدر، سید محمد (۱۴۳۱ق). **بحث حول الرجعة**، بیروت، دار مکتبة البصائر.
۳۱. صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸ق). **عیون اخبار الرضا**، تهران، نشر جهان.
۳۲. _____ (۱۴۱۳ق). **من لایحضره الفقیه**، قم، دفترانتشارات اسلامی.
۳۳. طباطبایی، سیدمحمد کاظم (۱۳۹۰). **تاریخ حدیث شیعیه (۲)**، قم، انتشارات دارالحديث.
۳۴. طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). **الاحتجاج**، مشهد، نشر مرتضی.
۳۵. طبسی، سید علی محمد (مهر۱۳۹۶). «**بررسی آرای عبدالوهاب فرید تنکابنی و سید ابوالفضل برقی در نقد عقیده رجعت**»، دو فصلنامه امامت پژوهی، سال هفتم، شماره ۲۲.
۳۶. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ق). **رسالة العقائد الجعفریة**، قم، نشر اسلامی.
۳۷. _____ (۱۴۱۱ق). **الغیبة**، قم، دارالمعارف الاسلامیة.
۳۸. الغوری، عبدالماجد (۱۴۲۱ق). **القادیانی و القادیانیة**، بقلم الشیخ ابی علی المودودی، ابی

الحسن الندوی، احسان الہی ظہیر، بیروت - دمشق، دار ابن کثیر.

۳۹. قادیانی، غلام احمد (۲۰۰۷م). **باقة من بستان المهدي**، انگلستان، الشركة الاسلامية.

۴۰. قزوینی، زکریا بن محمد (۱۹۹۸م). **آثار البلاد و اخبار العباد**، بیروت، دار صادر.

۴۱. قمی، حسن بن محمد (۱۳۸۵). **تاریخ قم**، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.

۴۲. کرمانی، محمد کریم خان (بی تا). **سی فصل**، برگرفته از سایت مکارم الابرار به آدرس:

<http://m-kermani.ir/wp-content/uploads/book/....pdf>

۴۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). **الکافی**، تهران، دارالکتب الاسلامية.

۴۴. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). **بحار الانوار**، بیروت، داراحیاء التراث.

۴۵. مجلسی، محمد تقی (۱۴۱۴ق). **لوامع صاحبقرانی**، قم، اسماعیلیان.

۴۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۱). **مساله انتظار**، قم، نسل جوان.

۴۷. _____ (۱۳۷۹). **پیام امام**، قم، دارالکتب الاسلامية.

۴۸. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). **المسائل السروية**، قم، کنگره هزاره شیخ مفید.

۴۹. مصطفوی، سیدحسن (۱۳۶۸). **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران، وزارت فرهنگ و

ارشاد.

۵۰. موسوی خمینی، سیدروح الله (۱۳۸۹). **صحیفه امام**، تهران، موسسه نشر و تنظیم آثار امام

خمینی.

۵۱. _____ (بی تا). **کشف اسرار**، بی جا، بی تا.

۵۲. موسوی، سیدعلی بن عبدالله (بی تا). **احوال الشیخ احمد الاحسایی و الشیخیه**، موجود در

سایت الابرار به آدرس:

https://www.alabrar.info/library/SHARH_JS/f

۵۳. مهدی پور، علی اکبر (۱۳۸۰). **بادعای ندبه در پگاه جمعه**، تهران، نشر موعود.

۵۴. ناصر الشریعه، محمد حسین (۱۳۸۳). **تاریخ قم**، تهران، رهنمون.

۵۵. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۱۸ق). **رجال**، قم، نشر اسلامی.

۵۶. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ق). **الغیبة**، تهران، صدوق.

